

Anna Mróz

Znaczenie doświadczeń z okresu dzieciństwa i adolescencji dla rozwoju zawodowego w życiu dorosłym

Problemy Profesjologii nr 2, 85-93

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Mróz

ZNACZENIE DOŚWIADCZEŃ Z OKRESU DZIECIŃSTWA I ADOLESCENCJI DLA ROZWOJU ZAWODOWEGO W ŻYCIU DOROSŁYM

Streszczenie

Celem artykułu jest dokonanie analizy procesów psychologicznych, stanowiących istotę rozwoju osobowości w okresie dzieciństwa i dorastania. Przebieg tych procesów, a zarazem ich pozytywny lub negatywny wpływ na jakość życia zawodowego w dorosłości zależą w dużym stopniu od osób odpowiedzialnych za wychowanie dzieci. Przeprowadzona analiza oparta jest na wybranych klasycznych teoriach z obszaru psychoanalizy i psychologii humanistycznej.

THE EFFECT OF CHILDHOOD AND ADOLESCENCE EXPERIENCES ON PROFESSIONAL CAREER IN ADULTHOOD

Summary

The central goal of this article is to analyze psychological processes that are the core of personality development in childhood and adolescence. The quality of the processes as well as their positive or negative effect on professional career in adulthood, depends to a large extent on persons who are responsible for child-rearing. The analysis is grounded in selected classical theories constructed in the domains of psychoanalysis and humanistic psychology.

Wprowadzenie

Optymalizowanie rozwoju zawodowego najczęściej wiązane jest ze wspomaganiami lub oddziaływaniami na osoby dorosłe będące w trakcie uczenia się zawodu lub już go wykonujące. Przyjmując jednak, że rozwój i funkcjonowanie zawodowe są częścią szerszego zjawiska rozwoju całej osobowości¹, trudno byłoby nie dostrzec znaczenia początkowych etapów tego procesu – okresu dzieciństwa i adolescencji. W szczególności warto przyjrzeć się możliwym przyczynom niepowodzeń zawodowych, tkwiącym u podstaw rozwoju osobowości i wyciągnąć wnioski, które pozwoliłyby na zmniejszenie prawdopodobieństwa pojawiania się takich niepowodzeń.

W psychologii rozwoju człowieka wyróżnia się dwa podstawowe czynniki wpływające na proces rozwojowy: czynnik genetyczny i czynnik środowiskowy. Niektóre teorie, reprezentujące nurt personalistyczno-egzystencjalny, uwzględniają również istnienie trzeciego

¹ Z. Wołk, *Rozwój zawodowy na tle życia. Życie człowieka jako proces rozwojowy*, „Problemy Profesjologii” 2005, nr 1, s. 35-47.

czynnika – czynnika autonomicznego, związanego ze zdolnością człowieka do autokreacji². Poza tym nurtem nie spotyka się jednak teorii, które sugerowałyby wpływ czynnika autonomicznego na proces rozwojowy. Osobowość człowieka i jej rozwój opisywane są poprzez interakcję biologicznie uwarunkowanych dyspozycji oraz środowiskowego oddziaływania.

Czynnik biologiczny, najwyraźniej przejawiający się w postaci cech temperamentalnych i inteligencji płynnej, wpływa na dostrzegalne różnice indywidualne między ludźmi, warunkując w pewnym stopniu na przykład łatwość nawiązywania kontaktów interpersonalnych czy też wytrwałość w realizacji zadań³. Na uwarunkowane biologiczne aspekty naszej osobowości nie mamy jednak większego wpływu. Pozostają one względnie stałymi w cyklu życia elementami psychicznej konstrukcji⁴.

Uwarunkowania środowiskowe podlegają w większym stopniu świadomej kontroli człowieka, przy założeniu, że człowiek taką świadomość ich istnienia i wpływu posiada. Jest to zapewne wystarczającym powodem, aby przyjrzeć się im bliżej. Niektóre teorie z obszaru psychologii osobowości wydają się być szczególnie pomocne w wywiązaniu się z tego zadania. W niniejszych rozważaniach proponuję skorzystać z sugestii zawartych w trzech teoriach. Pierwsza z nich to psychospołeczna teoria Alfreda Adlera. Druga jest humanistyczno-organicystycznym podejściem do problematyki rozwoju człowieka reprezentowanym przez Abrahama Masłowa i Carla Rogersa. Trzecia propozycja to nieoceniona teoria Erika Eriksona, ukazująca ciągłość rozwoju ludzkiego na przestrzeni całego życia i wpływ wcześniejszych okresów rozwojowych na jakość życia dorosłego.

Styl życia a rozwój zawodowy

Pomimo swoich psychoanalitycznych źródeł teoria Alfreda Adlera sugeruje indywidualność stylu życia i wpływ wczesnych oddziaływań społecznych na wybór tego stylu. Styl życia, zgodnie z tą teorią, to sposób, w jaki człowiek kompensuje sobie doznawane w dzieciństwie poczucie niższości⁵. Doświadczenie poczucia niższości przez dzieci w ich kontaktach z osobami dorosłymi jest nieuniknione. Jest ono jednak doświadczane z różną siłą, może dotyczyć różnych aspektów funkcjonowania, a także zostać w rozmaity sposób skompensowane. Zależy to w dużym stopniu od specyfiki sytuacji społecznej dziecka. Szczególnie styl kompensacji ma bardzo indywidualny charakter, zależy zarówno od sposobu zinterpretowania sytuacji przez dziecko, jak i od dostrzeganych przez nie możliwości obrony przed poczuciem niższości.

Pomimo przekonania Adlera, że nie ma dwóch identycznych stylów życia, wyróżnił on jednak pewne szersze tendencje, które można zaobserwować w zakresie kompensacji poczucia niższości⁶. Najważniejsze wydaje się być odróżnienie stylu zdrowego od neurotycznego. Neurotyczny styl kompensowania poczucia niższości wiąże się z potrzebą zdobycia dominacji

² Zob. K. Dąbrowski, *Dezintegracja pozytywna*. Warszawa 1979; M. Straś-Romanowska, *Los człowieka jako problem psychologiczny*, Wrocław 1992.

³ J. Strelau, *Psychologia różnic indywidualnych*. Warszawa 2002, s. 205.

⁴ *Ibidem*, s. 202.

⁵ C. Hall, G. Lindzey, *Teorie osobowości*. Warszawa 2001, s.158.

⁶ *Ibidem*, s. 155.

opiekunowie) stanowią środowisko społeczne, które zaspokajają jego potrzeby emocjonalne. Sfrustrowanie tych potrzeb prowadzi do zaburzeń osobowości, a ich siła wynikająca z podstawowego charakteru decyduje o tym, że mają przewagę w wewnętrznym konflikcie z potrzebą indywidualnego rozwoju. Jak twierdzi A. Maslow: „...w wyborze między rezygnacją z bezpieczeństwa a rezygnacją z rozwoju bezpieczeństwo zazwyczaj zwycięża”⁸. Dzieci stawiane w sytuacji tak rozumianego wyboru tracą w rozwoju ważną część swojego rozwojowego potencjału – ważną szczególnie dla rozwoju zawodowego, bowiem dotyczącą indywidualnych cech takich jak zainteresowania, predyspozycje, tendencje w rozwoju. Zamiast „motywacji wzrostu”, której podstawą jest radość i satysfakcja płynąca z poznawania świata i własnego w nim działania, rozwija się i umacnia „motywacja braku”, a więc przymus redukcji napięcia lękowego. Przewaga tej drugiej motywacji w dorosłym życiu człowieka decyduje o neurotyzacji jego osobowości. Prezentuje więc Maslow dwie potencjalne postawy człowieka wobec siebie i świata: neurotyczną i twórczą. Osobowość twórcza, w której dokonuje się proces samoaktualizacji, charakteryzuje się obecnością dążeń, które Maslow ujął następująco⁹:

- sprawna percepcja rzeczywistości,
- akceptacja siebie, innych i świata natury
- spontaniczność i naturalność
- koncentracja na zadaniach, a nie na sobie
- dystans wobec rzeczywistości
- autonomia, aktywność i niezależność wobec kultury i otoczenia
- świeżość ocen i bogactwo uczuć
- obecność doświadczeń mistycznych i doznań szczytowych
- poczucie wspólnoty z innymi ludźmi
- zdolność do prawdziwej przyjaźni
- demokratyczna struktura charakteru
- odróżnianie środków i celów, dobra i zła
- filozoficzne, niezłośliwe poczucie humoru
- twórczość, oryginalność, pomysłowość
- zdolność do przekraczania wpływów i ograniczeń kulturowych.

W powyższej charakterystyce kryje się potencjał do twórczego, samodzielnego i dojrzałego funkcjonowania zawodowego. Potencjał, który pozwala nie tylko na dającą satysfakcję samorealizację, ale również na dobry kontakt z ludźmi w miejscu pracy i poza nim oraz na realizację wartości ogólnoludzkich zamiast koncentracji na zaspokajaniu własnych neurotycznych potrzeb.

W jaki sposób umożliwić zatem rozwój, który zawiera w sobie samoaktualizację? Nie można liczyć na przekroczenie przez człowieka sfery potrzeb podstawowych, pominięcie ich realizacji na rzecz potrzeby samoaktualizacji. Co prawda Maslow w jednej ze swoich ostatnich publikacji¹⁰ opisywał osoby, które były zdolne do takiego „przeskoku” rozwojowego. Są

⁸ A. Maslow, *Obrona i rozwój*, [w:] *Przełom w psychologii*, red. K. Jankowski, Warszawa 1978, s. 309.

⁹ Za: P. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2003, s. 293.

¹⁰ A. Maslow, *The farther reaches of human nature*, New York 1972.

to jednak przypadki niezwykle rzadkie. Bardziej typową drogą do samoaktualizacji jest zaspokojenie w dzieciństwie podstawowych potrzeb bezpieczeństwa, afiliacji i szacunku, tak aby w przyszłym dorosłym życiu nie rodziły poczucia braku, którego wypełnienie staje się priorytetem.

Poglądy Carla Rogersa pod wieloma względami przypominają tezy Masłowa. Przede wszystkim Rogers podkreśla wrodzoną tendencję człowieka do zrealizowania swoich potencjalności¹¹. Nazywa to dążeniem do samourzeczywistnienia. I podobnie jak Maslow wskazuje na społeczne, mające miejsce w dzieciństwie, przeszkody w realizacji tej tendencji. Warunkiem koniecznym samourzeczywistnienia jest bezwarunkowa akceptacja dziecka przez bliskie osoby. Oczekiwania dorosłych sprzeczne z naturalną tendencją rozwojową dziecka prowadzą do utraty wewnętrznej spójności (kongruencji). To wewnętrzne rozdarcie prowadzi do utraty przekonania o własnej wartości, pozbawienia naturalności zachowania, a w konsekwencji do neurotycznych postaw wobec świata. Odzyskanie zdolności do autonomicznego i spontanicznego działania staje się możliwe dopiero po doświadczeniu prawdziwej bezwarunkowej akceptacji w działającym terapeutycznie spotkaniu z drugim człowiekiem¹².

Nabywanie „cnót rozwojowych” w ciągu życia według Erika Eriksona

Erik Erikson usystematyzował osiągnięcia rozwojowe w pełnym cyklu życia człowieka, wyróżniając 8 następujących po sobie okresów rozwojowych¹³. Cztery pierwsze okresy dotyczą dzieciństwa, piąty obejmuje adolescencję, a trzy ostatnie opisują człowieka dorosłego. Każdy z okresów został scharakteryzowany poprzez typowy dla niego konflikt, a efektem prawidłowo rozwiązanego konfliktu jest pojawienie się „cnoty rozwojowej”.

Rozpatrując przydatność psychospołecznej teorii Eriksona dla wspierania rozwoju zawodowego, warto zwrócić uwagę na dwa jej aspekty: pochodzenie i możliwe rozstrzygnięcia konfliktów rozwojowych oraz wpływ rozwiązań konfliktów z dzieciństwa na rozwój człowieka dorosłego.

Konflikty rozwojowe powstają w wyniku ścierania się biologicznie zaprogramowanych dążeń organizmu typowych dla okresu życia z ograniczeniami i wymaganiami stawianymi przez otoczenie społeczne, mając ostatecznie doprowadzić do „integracji indywidualnego życia z przynależnością społeczną o szerszym znaczeniu”¹⁴. Prawidłowo przebiegający proces socjalizacji nie doprowadzi do frustracji naturalnych potrzeb organizmu. Może być wówczas scharakteryzowany jako „współdziałanie między dzieckiem a opiekującym się nim dorosłym”¹⁵. Tylko wtedy mogą uformować się pożądane umiejętności niezbędne do dalszego rozwoju. W przeciwnym razie osobowość będzie zyskiwać coraz więcej skłonności neurotycznych. Warto przyjrzeć się możliwościom w rozwoju pojawiającym się w pięciu pierwszych okresach rozwojowych obejmujących dzieciństwo i dorastanie, ponieważ wykorzystanie szans rozwojowych w tym czasie zależy od rodziców i opiekunów.

¹¹ C. Rogers, *O stawianiu się osobą*, Poznań 2002.

¹² C. Rogers, *Uczyć się jak być wolnym*, [w:] *Przełom w psychologii*, red. K. Jankowski, Warszawa 1978.

¹³ E. Erikson, *Dopelniony cykl życia*, Poznań 2002.

¹⁴ E. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 2000, s. 259.

¹⁵ E. Erikson, *Dopelniony cykl życia*, Poznań 2002, s. 51.

1. Pierwszy rok życia dziecka to całkowita zależność od otoczenia. Zaspokojenie fizjologicznych i emocjonalnych potrzeb dziecka sprzyja powstaniu ufnego nastawienia do świata. Wyróżnieniem tego jest nadzieja. Jeśli otoczenie zawiedzie, efektem tego będzie trwała postawa nieufności wobec ludzi.

2. W drugim i trzecim roku życia dziecko zyskuje możliwość eksploracji otoczenia dzięki szybkiemu rozwojowi psychomotorycznemu. Konflikt zachodzi pomiędzy rosnącą autonomią dziecka a stawianymi przez rodziców ograniczeniami, po przekroczeniu których maluch odczuwa niezadowolenie ze strony najbliższych opiekunów. Przeżywa wówczas wstyd. Umiejętne stawianie granic spontanicznym działaniom dziecka pomaga mu bezpiecznie poznawać świat i uczy samokontroli. Zdolność do samokontroli, zwana przez Eriksona wolą, jest ważną umiejętnością społeczną, dającą w późniejszych okresach życia przekonanie o możliwości panowania nad własnym ciałem i jego skłonnościami. Nadmiernie restrykcyjni rodzice mogą jednak doprowadzić do powstania tendencji neurotycznej, mianowicie niepewności co do własnych możliwości w zakresie samokontroli i nadmiernego przeżywania poczucia wstydu. Powoduje to większą tendencję do izolacji społecznej.

3. Na okres przedszkolny (między trzecim a szóstym rokiem życia) przypada konflikt pomiędzy inicjatywą dziecka a poczuciem winy wywołanym niewłaściwym postępowaniem dorosłych. Aktywność, energia, bogata wyobraźnia i pomysłowość dzieci w tym okresie życia widoczna jest w spontanicznie organizowanych przez nie zabawach. Podobnie jak w poprzednim okresie ingerencja opiekunów polegająca na utrzymaniu tej aktywności w pewnych granicach jest niezbędna. Jednak nadmierne ograniczanie (często bezpodstawne) działań dziecka, z jednoczesnym okazywaniem niezadowolenia, prowadzi do wytworzenia się nadmiernego poczucia winy, blokuje natomiast powstanie ważnej cnoty rozwojowej jaką jest zdecydowanie. Zdecydowanie pozwala na przekonanie o trafności własnych sądów i podejmowanych przez siebie decyzji. Jego brak powoduje brak wiary w swoje możliwości i rezygnację z przejawiania własnej inicjatywy.

4. Kształcenie w szkole podstawowej przypada na okres, który Erikson przedstawił jako konflikt pomiędzy pracowitością dziecka a poczuciem niższości. Jest to niewątpliwie dla dziecka czas wyzwań nowego rodzaju. Spontaniczna zabawa z poprzedniego okresu jest coraz bardziej zastępowana aktywnością zadaniową, a więc narzuconą przez dorosłych. Stawiane dziecku, nie tylko w szkole ale i w domu, wymagania połączone są z ocenianiem. Naturalną potrzebą dziecka jest sprostanie oczekiwaniom dorosłych i otrzymanie pozytywnej informacji o sobie. Ważne jest więc, aby odpowiedzialni rodzice i nauczyciele umiejętnie stawiali przed dzieckiem zadania. Zadania powinny być dobrane pod względem stopnia trudności, tak aby stymulowały rozwój poznawczy, nie powodując frustracji potrzeb emocjonalnych ucznia. Stawianie przed dzieckiem zdań zbyt trudnych, koncentracja na jego porażkach i słabych stronach zamiast na możliwościach i drobnych nawet sukcesach – wszystko to obniża motywację do pracy, ale powoduje również bardziej odległe skutki. Według Eriksona blokuje powstanie ważnej cnoty rozwojowej – kompetencji. Efekt tego braku odczuwany jest przez resztę życia zwłaszcza na polu zawodowym. Ukształtowane poczucie niższości, brak przekonania o własnych kompetencjach, powodują wycofywanie się z sytuacji zadaniowych nawet wówczas, gdy osoba posiada wszystkie niezbędne kwalifikacje i umiejętności. Warto w tym miejscu wspomnieć o innym możliwym zakłóceniu w odbiorze siebie, mianowicie o zbyt wyso-

kim przekonaniu o własnych umiejętnościach i podejmowaniu się zadań powyżej swoich kwalifikacji. Może być to mechanizm obronny osobowości pojawiający się w sytuacji zaniżonego poczucia własnej wartości przy jednoczesnym braku akceptacji takiego obrazu siebie. Mechanizm ten pojawia się na przykład u osób, które w krytycznym okresie rozwojowym doświadczyły ciągu porażek, a jednocześnie odczuwały akceptację przez ważnych dorosłych (najczęściej są to rodzice) wyłącznie w sytuacji sukcesu. Ich szacunek do siebie został nierozdzielnie związany z poczuciem sukcesu. Lęk przed porażką spowodował powstanie mechanizmu obronnego.

5. Okres dorastania to czas wielu poważnych przemian fizjologicznych, emocjonalnych i poznawczych. W ramach tych przemian musi zostać zrealizowane bardzo trudne i bardzo ważne zadanie rozwojowe, które będzie stanowiło podstawę w pełni dorosłego funkcjonowania. Według Eriksona zadanie to opiera się na odnalezieniu i uformowaniu przez młodego człowieka swojej tożsamości. Ta naturalna tendencja człowieka w okresie adolescencji napotyka na bardzo różne reakcje ze strony dorosłych. Tożsamość jest rozumiana jako wybrane przez siebie **samego** wartości, które pozwalają ustosunkować się do siebie i świata, odnaleźć wewnętrzny drogowskaz pomocny w dokonywaniu dalszych wyborów życiowych.

Konflikt w tym okresie powstaje, gdy wspomniane dążenie młodego człowieka napotyka na niespójne oczekiwania ze strony innych oraz pozostające w sprzeczności role społeczne, w których jest obsadzany. Nieumiejętność prawidłowego wspierania poszukiwań nastolatków prowadzić może do poważnego kryzysu, mianowicie pomieszania tożsamości, wyrażającego się na przykład w wyborze tożsamości negatywnej bądź przedłużającym się okresie moratorium psychospołecznego, będącego „odroczeniem ostatecznego zaangażowania się w życie społeczne”¹⁶. Tak więc stan frustracji wynikający z niemożności odnalezienia własnej tożsamości towarzyszy coraz częściej nawet osobom dwudziestokilkuletnim.

W jaki sposób rozwiązania wspomnianych powyżej konfliktów z okresu dzieciństwa i dorastania mogą wpływać na jakość życia zawodowego dorosłego człowieka?

Spośród trzech wyróżnionych przez Eriksona okresów rozwojowych dotyczących człowieka dorosłego, najbardziej zajmujący z punktu widzenia rozwoju zawodowego wydaje się być okres wczesnej dorosłości, przypadający zaraz po adolescencji. Zadaniem tego okresu jest dokonanie konkretnych wyborów zarówno w prywatnej jak i zawodowej sferze życia. Prawidłowe z punktu widzenia rozwoju wybory to takie, które są wynikiem emocjonalnego, pozytywnego zaangażowania się młodego człowieka, a ich efektem jest poczucie satysfakcji i spełnienia siebie. W sytuacji, gdy ważne wybory zastąpione są działaniem pod presją lub działaniem przypadkowym, rodzi się stan izolacji. Negatywne konsekwencje tego stanu rzeczy będą szczególnie dotkliwie odczuwane w następnych okresach życia, prowadząc do stanów depresji, stagnacji, zmęczenia.

Zdolność do dokonywania świadomych, trafnych wyborów zależy w dużym stopniu od nabytych w dzieciństwie i adolescencji umiejętności. Osiągnięcia rozwojowe okresu dzieciństwa: nadzieja, umiejętność samokontroli, przejawianie własnej inicjatywy oraz adekwatne do stanu rzeczywistego przekonanie o własnych kompetencjach ułatwia wkroczenie na drogę rozwoju zawodowego i jej kontynuowanie. Najtrudniej wyobrazić sobie zdolność do zawodowego określenia się u osób, które nie uporały się z zadaniem uformowania swojej tożsamo-

¹⁶ *Ibidem*, s. 94.

ści. Oznacza to dla nich brak odnalezienia odpowiedzi na pytania: „Kim jestem?, „Jakie wartości i role życiowe są dla mnie ważne?”. Najczęściej w takim przypadku następuje odroczenie rozpoczęcia drogi zawodowej do czasu zakończenia okresu moratorium bądź przyjęcie drogi narzuconej przez otoczenie lub przypadkowo pojawiające się okoliczności. Gotowość do podjęcia zadań dorosłości, również w obszarze zawodowym, jest w dużej mierze zdeterminowana sukcesem rozwojowym poprzednich etapów z okresu dzieciństwa i dorastania. Osobami odpowiedzialnymi za ten sukces są dorośli wychowujący dziecko, z którymi pozostaje ono silnie związane emocjonalnie.

Podsumowanie

Analiza przedstawionych powyżej różnorodnych teoretycznych propozycji ujęcia rozwoju człowieka pozwala na wyciągnięcie z nich ogólnych wniosków dla poprawiania jakości życia zawodowego.

Wszyscy autorzy teorii podkreślają dwie możliwe drogi rozwoju. Jedną z nich jest drogą twórczą, związaną z eksploracją świata i satysfakcją z tego płynącą, a także z dążeniem do spełnienia i doskonalenia siebie z jednoczesną potrzebą działania na rzecz innych ludzi. Drugą możliwością związaną jest z rozwojem osobowości neurotycznej, nastawionej na obronę siebie i kompensację braków osobowościowych, co oznacza lęk, niepewność w relacjach z ludźmi, a w efekcie prowadzi do konfliktów z nimi lub izolacji społecznej. Łatwo można wywnioskować, że pierwsza z tych postaw sprzyja rozwojowi zawodowemu, a druga może stać się źródłem problemów i zablokować proces rozwojowy.

Autorzy teorii rozwoju zgadzają się również co do czynników sprzyjających formowaniu się neurotycznej osobowości. Związane są one po pierwsze z frustracją podstawowych potrzeb emocjonalnych dziecka: jego prawa do bezpieczeństwa więzi, poczucia przynależności oraz nienaruszalnej godności. Poza tym sprzyjają temu zjawisku nieodpowiednie warunki do realizacji naturalnych rozwojowych tendencji i umiejętności dziecka. Wiąże się to zazwyczaj ze zbyt ostrymi restrykcjami, zbyt wysokimi wymaganiami i oczekiwaniami ze strony dorosłych, bądź nadmiernym rozpieszczaniem dziecka.

Ostatecznym wspólnym wnioskiem, do którego dochodzą autorzy teorii jest stwierdzenie, że prawidłowy rozwój dzieci i młodzieży, stanowiący podstawę ich przyszłego sukcesu zawodowego, zależy od najbliższego środowiska, a więc dorosłych pozostających w bliskich emocjonalnych relacjach z dzieckiem. Wynika z tego odpowiedzialność dorosłych za przygotowanie dzieci do przyszłego samodzielnego życia. Przygotowanie to nie polega jednak wyłącznie na wczesnej stymulacji rozwoju intelektualnego dziecka i zapewnianiu mu wysokiej jakości kształcenia w odpowiednio dobranych placówkach. Wielu dorosłych tak właśnie rozumie wspieranie przyszłego rozwoju zawodowego swoich dzieci od najmłodszych ich lat. Wydaje się więc być wyjątkowo istotną sprawą zwrócenie uwagi na wspieranie rozwoju emocjonalnego dzieci poprzez uwzględnianie i zaspokajanie ich podstawowych emocjonalnych potrzeb. Opisane w tym artykule teorie psychologiczne wskazują nie tylko na rodzaj tych potrzeb, ale także dostarczają odpowiedzi na pytanie jak zadbać o to, aby rozwój dziecka przebiegał w kierunku twórczej, pełnej i spójnej osobowości.

Bibliografia

- Dąbrowski K., *Dezintegracja pozytywna*, Warszawa 1979.
- Erikson E., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 2000.
- Erikson E., *Dopełniony cykl życia*, Poznań 2002.
- Maslow A., *The farther reaches of human nature*, New York 1972.
- Maslow A., *Obrona i rozwój*, [w:] *Przełom w psychologii*, red. K. Jankowski Warszawa 1978, s. 303-325.
- Maslow A., *Motywacja i osobowość*, Warszawa 1990.
- Oleś P., *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2003.
- Rogers C., *Uczyć się jak być wolnym*, [w:] *Przełom w psychologii*, red. K. Jankowski, Warszawa 1978, s. 289-302.
- Rogers C., *O stawianiu się osobą*, Poznań 2002.
- Straś-Romanowska M., *Los człowieka jako problem psychologiczny*, Wrocław 1992.
- Strelau J., *Psychologia różnic indywidualnych*, Warszawa 2002.
- Wołk Z., *Rozwój zawodowy na tle życia. Życie człowieka jako proces rozwojowy*, „Problemy Profesjologii” 2005, nr 1, s. 35-47.

Recenzent: B. Pietrulewicz